

Book Review:

Education & Knowledge in Thailand: The Quality Controversy

สมศักดิ์ สามัคคีธรรม**

Somsak Samukkethum ***

ในท่วงท่าสองทศวรรษที่ผ่านมา ชุมชนวิชาการได้มีการอภิปรายเกี่ยวกับการปฏิรูประบบการศึกษาของประเทศไทยกันอย่างกว้างขวาง แต่อย่างไรก็ตาม ผลงานทางวิชาการที่วิเคราะห์และวิพากษ์ระบบการศึกษาที่มีความน่าเชื่อถือและน่าสนใจนั้นมีอยู่น้อย ในขณะที่ทิศทางการปฏิรูปการศึกษาเพื่อก้าวสู่การพัฒนาาระบบคุณภาพและสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงในยุคโลกาภิวัตน์ของประเทศไทยยังคงมีความคลุมเครือและขาดความชัดเจนภายใต้บริบทดังกล่าว ส่งผลให้หนังสือเรื่อง “Education & Knowledge in Thailand: The Quality Controversy”¹ เป็นผลงานที่มีความโดดเด่นและน่าสนใจอย่างยิ่ง เนื่องจากเป็นความพยายามในการวิพากษ์ระบบการศึกษาของประเทศไทยได้อย่างลุ่มลึก รอบด้าน และเป็นระบบอย่างมาก

หนังสือเล่มนี้ เป็นผลิตผลจากการวิจัยที่ใช้เวลาศึกษาถึง 6 ปี ดำเนินการโดย “Centre for Education and Labour Studies” (CELS) สังกัดคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ โดยความร่วมมือกับ “มหาวิทยาลัยปารีสแห่งประเทศฝรั่งเศส” (The French Universities of Paris) และ “สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาแห่งฝรั่งเศส” (The Institut de Recherche pour le Developpement) (IRD) ประกอบด้วยนักวิจัยฝ่ายไทย 3 คน และนักวิจัยฝ่ายฝรั่งเศส 3 คน แม้เป็นหนังสือที่พิมพ์เผยแพร่มาตั้งแต่ปี 2010 แต่เนื้อหายังคงสอดคล้องกับสถานการณ์ในปัจจุบัน ซึ่งน่าจะเป็นประโยชน์อย่างสูงต่อชุมชนวิชาการ ผู้กำหนดนโยบาย และสาธารณชนทั่วไป

หนังสือเล่มนี้ประกอบด้วย 13 บท จำแนกออกเป็น 4 ส่วน รวมทั้งสิ้น 348 หน้า โดยทีมวิจัยแบ่งกันเขียนในแต่ละบท แต่นำมาเรียงลำดับเพื่อให้เนื้อหามีความต่อเนื่องตั้งแต่ต้นจนจบ โดยมี Alain Mounier และ Phasina Tangchuang เป็นบรรณาธิการ

ความลึกซึ้งของหนังสือเล่มนี้ เกิดจากความเชี่ยวชาญของคณะวิจัยที่ใช้กรอบแนวคิดแบบสหวิทยาการ (interdisciplinary approach) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เศรษฐศาสตร์การศึกษา (Economics of Education) เศรษฐศาสตร์การเมืองการศึกษา (Political Economy of Education) ปรัชญาการศึกษา (Philosophy of Education) และจริยศาสตร์ (Ethics)

** ศาสตราจารย์ ประจำคณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ (Email: somsak.0610@gmail.com)

*** Professor, Faculty of Graduate school of social and Environmental Development (Email: somsak.0610@gmail.com)

¹ Mounier, Alain, et al., (2011) *Education & Knowledge in Thailand: The Controversy*, Mounier, Alain and Tangchuang, Phasina (eds.), Chai Mai: Silkworm Books, 348 pages.

หนังสือดังกล่าวได้แสดงถึงความพยายามในการคิดวิเคราะห์ และเสนอแง่มุมต่างๆ เกี่ยวกับการพัฒนาคุณภาพทางการศึกษาของประเทศไทย ซึ่งเริ่มมีการอภิปรายถกเถียงกันอย่างจริงจังภายหลังจากเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ ปี 2535 จนกระทั่งนำไปสู่ พ.ร.บ.การศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 วัตถุประสงค์สำคัญของ พ.ร.บ. ฉบับดังกล่าวก็คือ ต้องการปฏิรูปการศึกษา 9 ด้าน (Mounier, et al., 2010: 65-66) ดังต่อไปนี้: 1) เปลี่ยนแปลงหลักสูตร โดยกำหนดให้เรียนวิชาที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับท้องถิ่นประมาณร้อยละ 30 ของวิชาทั้งหมด 2) เปลี่ยนระบบการเรียนการสอนจากที่เน้นครูเป็นศูนย์กลาง เป็น “นักเรียนเป็นศูนย์กลาง” (child-centered education) 3) ส่งเสริมการศึกษาตลอดชีวิต 4) เน้นพัฒนาทักษะและสมรรถนะทางวิชาชีพ 5) ปรับปรุงคุณภาพและความรับผิดชอบของครู 6) กระจายอำนาจทางการศึกษาโดยถ่ายโอนอำนาจไปให้แก่องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นเป็นผู้รับผิดชอบ 7) ส่งเสริมให้ชุมชน ครอบครัว สถาบันท้องถิ่น และภาคธุรกิจ มีส่วนร่วมกับโรงเรียน รวมทั้งร่วมสร้างเนื้อหาที่มีลักษณะท้องถิ่น และมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการ 8) ส่งเสริมโรงเรียนให้มีความเป็นอิสระและรับผิดชอบต่อการบริหารจัดการตนเอง โดยมีระบบการกำกับติดตามผ่านการประกันคุณภาพทางการศึกษา และ 9) ส่งเสริมการระดมทรัพยากรจากภาคเอกชนสำหรับใช้ในการพัฒนาสถาบันการศึกษา

อย่างไรก็ตาม พ.ร.บ.ฉบับดังกล่าว มีปัญหาในทางปฏิบัติอย่างมาก เนื่องจากชุมชนวิชาการและนักปฏิบัติขาดพื้นฐานทางปรัชญาการศึกษาและขาดความชัดเจนในทิศทางของการปฏิรูปการศึกษา จนในที่สุดส่งผลให้ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาได้อย่างแท้จริง ระบบการศึกษาของประเทศไทยจึงพัฒนาโดยขาดทิศทางที่แน่ชัด จนกระทั่งเดินทางผิดใน 4 ด้าน คือ

ประการแรก การเลือกระหว่างปริมาณกับคุณภาพ (quantity versus quality) ซึ่งมีแนวโน้มที่ระบบการศึกษาของไทยจะเน้นปริมาณมากกว่าคุณภาพ (อ้างเพิ่ม, บทที่ 1 และ 2)

ประการที่สอง การเลือกระหว่าง “ลัทธิเชื่อฟังผู้ใหญ่-หลังสมัยใหม่นิยม” กับการพัฒนาศักยภาพของตนเองอย่างอิสระ (parentalism-postmodernism versus progressivism)² พบว่าระบบการศึกษาของไทยเน้น “ลัทธิเชื่อฟังผู้ใหญ่-หลังสมัยใหม่นิยม” มากกว่า

² “ลัทธิเชื่อฟังผู้ใหญ่” (parentalism) หมายถึง แนวคิดที่สนับสนุนสถานภาพสูง-ต่ำทางสังคม และส่งเสริมการศึกษาที่มุ่งเน้นให้ ผู้เรียนเชื่อฟังผู้สอน ว่านอนสอนง่าย และเคารพต่อผู้ที่มีสถานภาพสูงกว่า (อ้างเพิ่ม, 79-80) ส่วน “หลังสมัยนิยม” (postmodernism) หมายถึง แนวคิดที่ส่งเสริมความเป็นตัวของตัวเอง กระบวนการเรียนการสอนจึงให้อิสระกับผู้เรียน และการเรียนตามความสนใจของผู้เรียน (อ้างเพิ่ม, 81-83) เมื่อประสานระหว่าง “ลัทธิเชื่อฟังผู้ใหญ่” กับ “หลังสมัยใหม่นิยม” แม้ทั้งสองแนวคิดนี้มีความขัดแย้งกัน แต่ถูกใช้โดยมีจุดเน้นที่แตกต่างกัน กล่าวคือ “ลัทธิเชื่อฟังผู้ใหญ่” เป็นการสอนที่มุ่งผลิตรายให้ผู้เรียนให้เชื่อฟังผู้ใหญ่ และผลิตรายความสัมพันธ์แบบสูง-ต่ำทางสังคม ในขณะที่ “หลังสมัยใหม่นิยม” มุ่งผลิตรายผู้เรียนให้เกิดความคิดสร้างสรรค์ คตินอกกรอบ และมีความสามารถปรับตัวเข้ากับสังคมบนฐานของความรู้ที่กำลังเปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติพบว่า “ลัทธิเชื่อฟังผู้ใหญ่” กลายเป็นกระแสที่ครอบงำ ในขณะที่ “หลังสมัยใหม่นิยม” ถูกเบียดขับจนมีพื้นที่น้อยมาก ส่วนแนวคิด “การพัฒนาศักยภาพของตนเองอย่างอิสระ” (progressivism) เป็นแนวคิดทางการศึกษาที่มีพื้นฐานมาจาก John Dewey ที่มองว่า เงื่อนไขของการเรียนรู้ก็คือ ผู้เรียนจะต้องมีอิสระจากอิทธิพลทางความคิดใดๆ ซึ่งความเป็นปัจเจกนิยมจะเป็นเงื่อนไขให้บุคคลสามารถพัฒนาตนเองและประสบความสำเร็จ การพัฒนาศักยภาพของตนเองดังกล่าว จะส่งผลให้เกิด (มองในภาพรวม) การพัฒนาทางสังคมและเศรษฐกิจ รวมทั้งการพัฒนาประชาธิปไตย (อ้างเพิ่ม, 114-115) ซึ่งแนวคิดดังกล่าวก็ไม่ได้ได้รับการสนับสนุนจากสังคมไทยอย่างจริงจัง

ประการที่สาม การเลือกระหว่างมุ่งการทำงานหรือมุ่งการศึกษา (work versus education) ซึ่งมีแนวโน้มที่ระบบการศึกษาของไทยจะเน้นผลิตคนเพื่อมีงานทำมากกว่าเพื่อเพิ่มพูนความรู้ความสามารถทางวิชาการ

ประการที่สี่ การให้ความสำคัญกับใบปริญญาบัตรหรือการเพิ่มพูนความรู้ (diplomas versus knowledge) ซึ่งมีแนวโน้มที่สังคมไทยจะให้ความสำคัญกับใบปริญญาบัตรมากกว่า

การเดินทางผิดใน 4 ด้านข้างต้น ส่งผลให้เกิดปัญหาของระบบการศึกษาไทย ดังต่อไปนี้

ประการแรก ความเหลื่อมล้ำด้านคุณภาพทางการศึกษาอยู่ในระดับสูง (inequality against quality) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเหลื่อมล้ำระหว่างเขตชนบทที่ห่างไกลกับเขตเมืองใหญ่ และคุณภาพทางการศึกษาสำหรับครอบครัวที่ยากจน ชนกลุ่มน้อย และโรงเรียนในเขตสามจังหวัดชายแดนภาคใต้

ประการที่สอง การทำให้การศึกษากลายเป็นสินค้า (commodification) ด้วยอิทธิพลของลัทธิเสรีนิยมใหม่ (neo-liberalism) ส่งผลให้ระบบการศึกษาของประเทศเปลี่ยนจาก “บริการสาธารณะ” ไปเป็นสินค้า และนักเรียนนักศึกษาที่เป็นผู้ใช้บริการก็ถูกเปลี่ยนให้เป็น “ลูกค้า” โดยสามารถเห็นได้ทั่วไปจากนโยบายส่งเสริมการขายตัวของโรงเรียนเอกชน โรงเรียนนานาชาติ การจัดตั้งมหาวิทยาลัยเอกชนเพิ่มขึ้นหลายแห่ง และนโยบายผลักดันให้มหาวิทยาลัยของรัฐออกนอกระบบ

ประการที่สาม การทำให้การศึกษากลายเป็นท้องถิ่น (localism) อย่างไรก็ตาม ในกรณีของประเทศไทย มิได้มีการกระจายอำนาจทางการศึกษา (decentralization) ไปให้ส่วนท้องถิ่นเป็นผู้ดูแล แต่เป็นเพียงการลดทอนการรวมศูนย์อำนาจที่ส่วนกลางลง (de-concentration) โดยผ่านการจัดตั้ง “เขตพื้นที่การศึกษา” ซึ่งเป็นกลไกทางการบริหารที่อยู่ภายใต้การดูแลของกระทรวงศึกษาธิการ อย่างไรก็ตาม เขตพื้นที่การศึกษามีได้ก่อให้เกิดการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นไปประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอนกันอย่างจริงจัง มิได้ส่งเสริมให้ท้องถิ่นมีส่วนร่วม และมีได้นำไปสู่การเพิ่มคุณภาพทางการศึกษาให้สูงขึ้นแต่ประการใด

ประการที่สี่ การมุ่งเน้นวิชาชีพ (vocationalism) เนื่องจากผู้กำหนดนโยบายและนักการศึกษา มีความเชื่อว่า การพัฒนาคุณภาพทางการศึกษาจะสามารถเกิดขึ้นได้จริงก็ต่อเมื่อ มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรสู่การส่งเสริมด้านวิชาชีพอย่างจริงจังมากขึ้น เพื่อให้ผู้เรียนเกิดทักษะในการทำงาน เมื่อจบออกไปสามารถตอบสนองต่อภาคธุรกิจและอุตสาหกรรมได้ แต่ในทางปฏิบัติพบว่าสถาบันการศึกษามุ่งส่งเสริมการเรียนรู้ด้านวิชาชีพ ซึ่งเป็นทักษะในระดับพื้นฐานที่สามารถเรียนรู้ได้โดยใช้เวลาฝึกฝนสั้นๆ จากการทำงานจริง และเป็นทักษะที่ล้ำสมัยอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ละเลยสิ่งสำคัญกว่า คือ “ทักษะการคิดและการเรียนรู้” (cognitive skills) อันประกอบด้วย การพัฒนาผู้เรียนทางด้านวิชาการ (scholarship) และการเสริมสร้างความสามารถในการศึกษาเรียนรู้ด้วยตนเอง (the ability for self-learning)

ประการที่ห้า การมุ่งเน้นวุฒิบัตร (credentialism) ประเทศไทยให้ความสำคัญกับใบปริญญาอย่างสูง ใครๆ ต่างพยายามแสวงหาใบปริญญามาครอบครอง จนกระทั่งกลายเป็น “โรคใบปริญญาเฟ้อ” (diploma disease) ซึ่งสภาวะดังกล่าวเกิดจากสาเหตุดังนี้ 1) ใบปริญญาถูกใช้เป็นทางผ่านสำหรับสอบเข้าทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในระบบการสอบเข้ารับราชการ 2) ค่านิยมทางสังคมของการจบปริญญา อันนำไปสู่การแข่งขันระหว่าง

ครัวเรือนเพื่อแสดงสถานภาพทางสังคม และ 3) สถาบันการศึกษาต่างๆ พยายามเปิดการศึกษาในระดับสูงขึ้นเรื่อยๆ จากปริญญาตรี สู่อปริญญาโท และปริญญาเอก เพื่อตอบสนองต่อความต้องการของผู้เรียนที่มีจำนวนมาก แต่กลับให้ความสำคัญกับการพัฒนา “ทักษะการคิดและการเรียนรู้” น้อยมาก

ประการที่หก การมุ่งเน้นปฏิบัติตามและการเลียนแบบผู้อื่น (conformism and mimicry) วัฒนธรรมเดิมของไทยส่งเสริมระบบการศึกษาที่เน้นสอนให้เชื่อฟัง จดจำ ไม่ตั้งข้อสงสัย ในขณะที่การวิพากษ์ วิจักษ์ หรือ การตั้งคำถามต่อข้อเสนอของผู้อื่นถือว่าการเสียมารยาท ไม่อ่อนน้อมถ่อมตน ดังนั้นจึงเป็นพฤติกรรมที่ไม่ควรทำ ซึ่งข้อพึงปฏิบัติทางวัฒนธรรมดังกล่าวนี้เข้ากันไม่ได้กับระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่ถือว่า กระบวนการเรียนการสอนที่ดีที่สุดก็คือ การฝึกฝนให้เกิดการคิดเชิงวิพากษ์ (critical thinking) การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การตั้งคำถาม การคิดนอกกรอบ และการทำงานร่วมกันเป็นทีม ดังจะพบว่าในปัจจุบันนี้การสอนที่เน้นให้ผู้เรียนจดจำในลักษณะของการสื่อสารทางเดียวก็ยังคงเป็นรูปแบบหลักของสถาบันการศึกษาไทย

ประการสุดท้าย การมุ่งเน้นแต่แนวคิดทางการศึกษาเป็นสำคัญ (pedagogism) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ใน พ.ร.บ.การศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 ที่เสนอให้ปฏิรูปการศึกษาโดยการเปลี่ยนแปลงจากแนวคิดที่ยึดครูเป็นศูนย์กลาง (teacher-centered approach) ไปสู่ “การยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง” (learner-centered approach) โดยมองว่า “การยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง” เป็นนวัตกรรมที่น่าจะสามารถแก้ไขปัญหา “การมุ่งสอนให้ปฏิบัติตามและการเลียนแบบผู้อื่น” ได้ แต่สังคมไทยขาดการวิเคราะห์หรือทำการศึกษาอย่างจริงจังว่า “การยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง” นั้น มีวิธีการปฏิบัติอย่างไร และมีจุดอ่อนจุดแข็งอย่างไรบ้าง อันส่งผลให้สถาบันการศึกษาต่างๆ ไม่สามารถนำแนวคิดดังกล่าวมาใช้ในการพัฒนาคุณภาพทางการศึกษาได้อย่างแท้จริง

ในทัศนะของทีมผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ พวกเขาไม่เห็นด้วยที่จะนำแนวคิด “การยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง” มาใช้อย่างมั่งงาย (ขาดการทำความเข้าใจอย่างจริงจัง) พร้อมๆ กันนั้น ทีมผู้เขียนได้เสนอให้ใช้แนวคิด “didactic approach” มาแทน ซึ่งแนวคิดหลังนี้เป็นศาสตร์ว่าด้วยการสอน ที่ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่าง “ความรู้” “ผู้สอน” และ “ผู้เรียน” โดยเปิดให้เห็นกล่องดำของกระบวนการเรียนการสอน (open the black box of the teaching-learning process) เพื่อแสดงให้เห็นเนื้อหาของความสัมพันธ์ระหว่าง 3 ปัจจัยดังกล่าว (“ความรู้” “ผู้สอน” “ผู้เรียน”) อันประกอบด้วย 6 มิติ (อ้างเพิ่ม, 283-289) คือ

มิติแรก กระบวนการแปลงความรู้ (the transposition process) เป็นความสัมพันธ์ระหว่าง “ผู้สอน” กับ “ความรู้” (หมายถึง ความรู้ที่มีอยู่แล้วในสังคม) โดยผู้สอนจะต้องเตรียมการสอน ผ่านการศึกษาค้นคว้าตำรา และเอกสารต่างๆ พร้อมกับเตรียมอุปกรณ์การสอน เป็นต้น

มิติที่สอง ปฏิสัมพันธ์ระหว่าง “ผู้สอน” กับ “ผู้เรียน” ในชั้นเรียน (teacher-student interaction in the classroom) ประกอบด้วย หลักสูตร แผนการสอน เทคนิคและวิธีการสอน ความพร้อมของอุปกรณ์การสอน บริบทของการสอน ขนาดของชั้นเรียน ฯลฯ

มิติที่สาม สัญญาต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการสอน (the didactic contract) เป็นการจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่าง “ผู้สอน” กับ “ผู้เรียน” ในระหว่างการทำกิจกรรมการเรียนการสอนในชั้นเรียน ประกอบด้วยความคาดหวังในพฤติกรรมที่อนุญาตและไม่อนุญาตให้กระทำ และกฎระเบียบต่างๆ

มิติที่สี่ ความรู้พื้นฐานและองค์ประกอบทางสังคมวิทยาของการสอน (naïve knowledge and the sociological component of didactics) หมายถึง ความรู้พื้นฐานที่ผู้เรียนจะต้องมีก่อนจะเริ่มเรียนในระดับที่สูงขึ้น เพื่อให้ผู้เขียนสามารถทำความเข้าใจในความรู้ใหม่ๆ ได้ กระบวนการสอนก็คือ การประกอบสร้างและการเปลี่ยนความรู้ที่มีอยู่เดิมให้มีความลึกซึ้งและกว้างขวางมากขึ้น

มิติที่ห้า การรับความรู้และเงื่อนไขของการตระหนักรู้ (acquisition of knowledge and situated cognition) เป็นการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง “ผู้เรียน” กับ “ความรู้” โดยมองผ่านผลลัพธ์ของกระบวนการเรียนการสอน ซึ่งก็คือ ผู้เรียนควรจะมีความรู้ความเข้าใจเพิ่มขึ้น มีความสามารถในการคิดวิเคราะห์ ตั้งข้อสงสัย และเชื่อมโยงประเด็นในระดับสูงขึ้นและลึกซึ้งมากขึ้น รวมทั้งมีความสามารถในการนำความรู้ไปประยุกต์ใช้กับบริบทอื่นๆ นอกห้องเรียนได้

มิติสุดท้าย การประเมินผล (evaluation) ซึ่งถือเป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุดของระบบการสอน เนื่องจากเป็นการพิจารณาถึงผลลัพธ์สุดท้ายที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่าง “ความรู้” “ผู้สอน” และ “ผู้เรียน” การประเมินผลจำเป็นต้องดำเนินการอย่างต่อเนื่อง ในรูปของการมอบหมายให้ผู้เรียนทำแบบฝึกหัด (exercise) การสอบย่อยๆ (tests) รวมทั้งการสอบปลายภาค (final examinations) เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป การปฏิรูปการศึกษาในสังคมไทยในห้วง 20 ปีที่ผ่านมา ยังคงห่างไกลจากความสำเร็จอันส่งผลให้สังคมไทยประสบกับปัญหาต่างๆ เกี่ยวกับคุณภาพทางการศึกษาในภาพรวมของประเทศ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ชุมชนวิชาการในสังคมไทย ควรจะให้ความสำคัญและหันมาสนใจต่อประเด็นดังกล่าวกันอย่างจริงจัง (สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, 2564) หนังสือที่ผู้เขียนหยิบขึ้นมาแนะนำเสนอในบทความนี้ เป็นทรัพย์สินทางปัญญาที่มีค่าชิ้นหนึ่ง ซึ่งผู้สนใจในเรื่องดังกล่าว (ทั้งผู้กำหนดนโยบาย ผู้ปฏิบัติทุกๆ ฝ่าย และนักวิชาการต่างๆ) ควรจะได้หามาอ่านเพื่อทำความเข้าใจ และนำมาอภิปรายกันอย่างจริงจัง เพื่อก่อให้เกิดแนวความคิดและกระตุ้นให้มีการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับประเด็นดังกล่าวกันอย่างลึกซึ้งและกว้างขวางมากขึ้น การศึกษาค้นคว้าเพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับปรัชญาการศึกษา ศาสตร์ว่าด้วยระบบการสอน (didactic system) และเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยการศึกษา ฯลฯ ถือเป็นองค์ความรู้สำคัญสำหรับนำไปขับเคลื่อนการปฏิรูปการศึกษาให้ก้าวเดินไปข้างหน้าได้อย่างแท้จริงต่อไปในอนาคต

บรรณานุกรม

- Mounier, Alain & Tangchuang, Phasina (eds.). (2011). *Education & Knowledge in Thailand: The Controversy*. Chai Mai: Silkworm Books.
- Schulman, Lee S. (2004). *The Wisdom of Practice: Essays on Teaching Learning and Learning to Teach*. San Francisco: Jossey-Bass.
- สมศักดิ์ สามัคคีธรรม. (2564). การศึกษาเพื่อสร้างพลเมืองตื่นรู้: นวัตกรรมทางสังคมที่ถูกขัดขวาง. เอกสารประกอบการสัมมนาประจำปีในวันที่ 1 เมษายน 2564, สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.